

Voorwoord

In 2004 verscheen op initiatief van de Raad voor Vastgoed Rijksoverheid (RVR) de eerste RVR-Kengetallengids met daarin opgenomen significante kengetallen van de vastgoedsectoren binnen de in de RVR participerende departementen (Financiën, Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Verkeer en Waterstaat, Defensie, almede Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer). Zoals bekend werken de genoemde departementen via de daaronder ressorterende vastgoeddiensten samen in de RVR op het gebied van aankoop, verkoop en beheer van vastgoed van de Rijksoverheid ter verwezenlijking van de opgedragen publieke doelstellingen.

Voor u ligt de tweede editie van de Kengetallengids van de RVR welke op dezelfde leest is geschied als de eerste editie. De gids bevat de jaarcijfers over het jaar 2004 (incidenteel cijfers die betrekking hebben op 2005). De onderhavige editie bevat tevens de jaarcijfers van ProRail B.V., welke in RVR-verband wordt vertegenwoordigd door het ministerie van Verkeer en Waterstaat. De gids voorziet in een handzaam overzicht van kernvastgoedgegevens, waardoor vastgoedinformatie en de respectieve rollen van de verschillende vastgoeddiensten op eenvoudige wijze raadpleegbaar/kenbaar zijn.

De in de gids opgenomen kengetallen werden verkregen via de in de RVR deelnemende vastgoedorganisaties. De Kengetallengids is eveneens raadpleegbaar via internet onder www.minfin.nl/vastgoed en via de RVR-site op het Rijksweb (voorheen RYX).

Eventuele suggesties over de inhoud van de Kengetallengids kunnen worden gericht aan het secretariaat van de Projectdirectie Vastgoed van het ministerie van Financiën (telefoon 070-342 7666/e-mail rivr@minfin.nl).

Ik spreek wederom de verwachting uit dat deze editie van de RVR-Kengetallengids bijdraagt aan het ontsluiten van en een betere kenbaarheid van gegevens op vastgoedterrein tussen de RVR-diensten.

*De projectdirecteur Vastgoed
Drs. ir. J. van der Vaart*

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Inhoudsopgave	2
1. RVR-diensten vergelijkend (jaarcijfers 2004/2002)	3
2. Ministerie van Verkeer en Waterstaat – Directoraat-Generaal Rijkswaterstaat	4
2.1 Typering Rijkswaterstaat	4
2.2 Vastgoed Rijkswaterstaat	4
2.3 Rijkswaterstaat algemeen	9
3. Ministerie van Financiën – Dienst Domeinen	11
3.1 Typering Domeinen	11
3.2 Vastgoed Domeinen	11
3.3 Domeinen algemeen	13
4. Ministerie Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer – Rijksgebouwendienst	14
4.1 Typering Rijksgebouwendienst	14
4.2 Vastgoed Rijksgebouwendienst	14
4.3 Rijksgebouwendienst algemeen	15
5. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit – Dienst Landelijk Gebied	16
5.1 Typering Dienst Landelijk Gebied	16
5.2 Vastgoed Dienst Landelijk Gebied	16
5.3 Dienst Landelijk Gebied algemeen	17
6. Ministerie van Defensie – Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen	18
6.1 Typering DGW&T	18
6.2 Vastgoed DGW&T	18
6.3 DGW&T algemeen	19
7. ProRail B.V.	20
7.1 Typering ProRail	20
7.2 Vastgoed ProRail	20
7.3 ProRail algemeen	21
8. Anticiperend handelen in vastgoed	22
9. Ruimtelijke informatie vastgoedplannen en grondbezit Rijksoverheid	23
10. Agrarische grondprijzontwikkelingen	25
Verantwoording en colofon	27

1. RVR-diensten vergelijkend

Een aantal kernkengetallen van de vastgoeddiensten zijn interessant om naast elkaar te zetten. Opgemerkt dient hierbij te worden dat niet alle cijfers beschikbaar of bruikbaar zijn voor vergelijking. De geboden cijfers geven inzicht in de overeenkomsten en de verschillen tussen de in de RVR participerende diensten. Tabel 1 geeft de situatie weer van 2004 (incidenteel waar aangegeven 2005). Tabel 2 maakt een vergelijking mogelijk met de vergelijkende jaarcijfers van 2002 (deels 2001) zoals opgenomen in de RVR Kengetallengids eerste editie 2004. De jaarcijfers van ProRail zijn opgenomen in hoofdstuk 7.

Tabel 1

2004	RWS	DLG	DGW&T	Rgd	Dmn
Formatie	9.700	1.069 ^(973 fte)	993	915	296
Aantal vastgoed-transacties	483	1.300	32	30	486
Staatseigendom in beheer in ha	57.320	40.425	27.437	49.000	
bvo m ²	161.765				
Aangekochte grond in ha	609,9	5.355	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
Kosten aankoop (x 1.000 euro)	105.537	205.480	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
Verkopen in ha	n.v.t.	8.317	231	n.v.t.	12.021 ha ¹
Opbrengsten verkopen (x € 1.000)	n.v.t.	220.788	5.466 ²	n.v.t.	199.970
Baten (x mln euro)		n.v.t.	92	1.343	
Lasten (x mln euro)		n.v.t.	89	1.301	
Apparaatskosten		88,40		100	31
Programmageden		247,84		n.v.t.	63

Tabel 2

2002	RWS	DLG	DGW&T	Rgd	Dmn
Formatie	82/11.264 ³	1.144 ⁴	993	949	308
Aantal vastgoed-transacties	387		20		411
Staatseigendom in beheer in ha	49.531 ⁽²⁰⁰¹⁾	42.415	27.437 ⁽²⁰⁰¹⁾	2.200 ⁽²⁰⁰¹⁾	167.558
Aangekochte grond in ha	732	9.524			
Kosten aankoop (x 1.000 euro)	75.838	417.988			
Verkopen in ha		6.253			3.058 ha ¹
Opbrengsten verkopen (x € 1.000)			5.466 ²		69.408
Baten (x mln euro)			88	1.157	
Lasten (x mln euro)			86	1.128	
Apparaatskosten		84			39
Programmageden		424.6			51

¹ Verkopen agrarisch en niet-agrarisch

² Via Domeinen

³ Formatie RWS in vastgoedsector (bron: Jaarrapportage Vastgoedsector Rijkswaterstaat 2002) / Formatie RWS totaal ultimo 2002 (bron: Balans Rijkswaterstaat 2002)

⁴ Totaal DLG per datum 31/12/02

2. Ministerie van Verkeer en Waterstaat – Directoraat-Generaal Rijkswaterstaat

2.1 Typering Rijkswaterstaat

Het Directoraat-generaal Rijkswaterstaat ressorteert onder het ministerie van Verkeer en Waterstaat. Rijkswaterstaat is organisatorisch onderverdeeld in tien regionale diensten, zes specialistische diensten (waaronder de Bouwdienst), de diensten HSL-Zuid, De Maaswerken en Ruimte voor de Rivier, alsmede de Staf Directeur-Generaal en Corporate Dienst Rijkswaterstaat.

Rijkswaterstaat heeft als rijksdienst de dagelijkse zorg over vier kerntaken, te weten Nederland beschermen tegen overstroming, zorgen voor schoon en voldoende water voor alle gebruikers, het aanleggen, beheren en onderhouden van de rijkswegen en rijksvaarwegen, alsmede het zorgdragen voor vlotte en veilige doorstroming van het verkeer.

De vastgoedsector binnen Rijkswaterstaat is geïntegreerd binnen de regionale diensten onder aansturing van de Staf Directeur-Generaal en Corporate Dienst. De diensten zijn verantwoordelijk voor de verwerving van onroerende zaken ter verwezenlijking van genoemde beleidsdoelen. Tevens vervullen zij taken op het gebied van vergoeding van schade voortvloeiend uit de aanleg/reconstructie van natte en droge infrastructuur.

2.2 Vastgoed Rijkswaterstaat

Bron: Jaarrapportage Vastgoedsector Rijkswaterstaat 2004

Bij RWS in beheer zijnde auto(snel)wegen, vaarwegen en waterkeringen

In onderstaande tabel is de stand van zaken op 31 december 2004 weergegeven met betrekking tot de bij de diverse diensten in beheer zijnde autosnelwegen, niet-autosnelwegen, vaarwegen en waterkeringen.

In beheer zijnde auto(snel)wegen, vaarwegen en waterkeringen in strekkende kilometers

Dienst	Autosnelweg	Niet-autosnelweg	Vaarweg	Waterkering
Noord-Nederland	325	245	-	48
Oost-Nederland	570	-	430	35
IJsselmeergebied	113	11	567	62
Utrecht	177	-	113	146
Noord-Holland	297	77	25	41
Zuid-Holland	301	97	402	33
Zeeland	54	165	185	-
Noord-Brabant	450	59	162	-
Limburg	177	69	296	-
Maaswerken	-	-	-	-
Totaal	2.464	723	2.180	365

Aantal grondaankooptransacties RWS

In onderstaande tabel wordt per regionale dienst, alsmede van alle diensten samen, een overzicht gegeven van het aantal aankooptransacties in 2004. Voorts geeft de tabel informatie over de verdeling van het aantal transacties in stedelijk en in landelijk gebied, een verdeling van het aantal transacties ten behoeve van natte en droge projecten en een verdeling van het aantal transacties naar de wijze van verwerving: minnelijk of gerechtelijk. Er zijn geen gronden anticiperend verworven in 2004.

Grondtransacties Rijkswaterstaat 2004

Dienst	Totaal	In landelijk gebied	In stedelijk gebied	Voor natte projecten	Voor droge projecten	Minnelijk	Gerechtelijk
Noord-Nederland	13	13	-	-	13	13	-
Oost-Nederland	67	67	-	5	62	67	-
Utrecht	32	13	19	-	32	32	-
Noord-Holland	37	36	1	15 *	22	37	-
Zuid-Holland	5	3	2	-	5	5	-
Zeeland	21	21	-	-	21	21	-
Noord-Brabant	99	58	41	-	99	92	7
Limburg	154	154	-	1	153	143	11
Maaswerken	55	55	-	55	-	55	-
Totaal	483	420	63	76	407	465	18

* Betreft aankoop van woonschepen waarbij geen sprake is van aangekochte oppervlakte

Door RWS aangekochte oppervlakte grond

In onderstaande tabel wordt per regionale dienst, alsmede voor alle diensten samen, een overzicht gegeven van de verworven oppervlakte in 2004. Voorts geeft de tabel informatie over de verdeling van de aangekochte oppervlakte in landelijk en in stedelijk gebied, een verdeling van de aangekochte oppervlakte ten behoeve van natte en droge projecten en een verdeling van de aangekochte oppervlakte naar de wijze van verwerving: minnelijk of gerechtelijk. Er zijn in 2004 geen gronden anticiperend verworven.

Aangekochte oppervlakte (in ha)

Dienst	Totaal	In landelijk gebied	In stedelijk gebied	Voor natte projecten	Voor droge projecten	Minnelijk	Gerechtelijk
Noord-Nederland	4,8	4,8	-	-	4,8	4,8	-
Oost-Nederland	126,2	126,2	-	51,9	74,3	126,2	-
Utrecht	30	29,6	0,4	-	30	30	-
Noord-Holland	37	17,8	19,2	-	37	37	-
Zuid-Holland	1,6	0,2	1,4	-	1,6	1,6	-
Zeeland	35,2	35,2	-	-	35,2	35,2	-
Noord-Brabant	140,3	60	80,3	-	140,3	140,3	-
Limburg	205	205	-	50,5	154,5	149,4	55,6
Maaswerken	29,8	29,8	-	29,8	-	29,8	-
Totaal	609,9	508,6	101,3	132,2	477,7	554,3	55,6

Door RWS betaalde schadeloosstellingen grondvererving

In onderstaande tabel wordt per regionale dienst, alsmede voor alle diensten samen, een overzicht gegeven van de uitgekeerde schadeloosstellingen in 2004. Voorts geeft de tabel informatie over de verdeling van de schadeloosstellingen in landelijk en in stedelijk gebied, een verdeling van de uitgekeerde schadeloosstellingen ten behoeve van natte en droge projecten en een verdeling van de uitgekeerde schadeloosstellingen naar de wijze van verwerving: minnelijk of gerechtelijk. Er zijn in 2004 geen gronden anticiperend verworven.

Schadeloosstellingen (x € 1.000,-)

Dienst	Totaal	In landelijk gebied	In stedelijk gebied	Voor natte projecten	Voor droge projecten	Minnelijk	Gerechtelijk
Noord-Nederland	412	412	-	-	412	412	-
Oost-Nederland	25.595	25.595	-	14.138	11.457	25.595	-
Utrecht	1.755	1.553	202	-	1.755	1.755	-
Noord-Holland	31.169	13.811	17.358	2.249	28.920	31.169	-
Zuid-Holland	492	39	453	-	492	492	-
Zeeland	2.519	2.519	-	-	2.519	2.519	-
Noord-Brabant	17.743	4.829	12.914	-	17.743	16.067	1.676
Limburg	25.064	25.064	-	5.102	19.962	19.226	5.838
Maaswerken	788	788	-	788	-	788	-
Totaal	105.537	74.610	30.927	22.277	83.260	98.023	7.514

* Betreft aankoop van woonschepen waarbij geen sprake is van aangekochte oppervlakte

Door RWS afgestoten gronden

Rijkswaterstaat heeft in 2004 in totaal een oppervlakte van 193,7 ha afgestoten, over het algemeen via de Dienst Domeinen. Onderstaande tabel geeft aan op welke wijze deze oppervlakte is verdeeld over de verschillende regionale diensten. Tevens zijn de aantallen transacties aangegeven.

Aantal transacties en afgestoten oppervlakte grond in 2004 (in ha)

Dienst	Aantal transacties	Oppervlakte in ha
Noord-Nederland	11	20
Oost-Nederland	11	16,1
Utrecht	3	0,6
Noord-Holland	12	79,6
Zuid-Holland	5	4
Zeeland	2	0,4
Noord-Brabant	9	5,3
Limburg	1	66,8
Maaswerken	3	0,9
Totaal	57	193,7

Opbrengst afgestoten gronden

Onderstaande tabel geeft de in 2004 ontvangen opbrengsten aan van afgestoten gronden. Deze gronden kunnen overigens ook al in eerdere jaren ter verkoop aan Domeinen zijn overgedragen.

Opbrengst afgestoten gronden (x € 1.000,-)

Dienst	Opbrengst
Noord-Nederland	11,5
Oost-Nederland	4.059,9
Utrecht	55,6
Noord-Holland	5.810
Zuid-Holland	655,9
Zeeland	-
Noord-Brabant	495
Limburg	-
Maaswerken	33
Totaal	11.120,9

Grondtransacties 2001 - 2004

Aantal grondaankooptransacties in de periode 2001 - 2004

Dienst	2001	2002	2003	2004
Noord-Nederland	34	16	15	13
Oost-Nederland	43	70	89	67
Utrecht	29	11	35	32
Noord-Holland	54	40	38	37
Zuid-Holland	26	18	17	5
Zeeland	24	41	25	21
Noord-Brabant	121	65	89	99
Limburg	66	111	124	154
Maaswerken	17	15	28	55
Totaal	414	387	460	483

Aangekochte oppervlakte grond in de periode 2001 - 2004 (in ha)

Dienst	2001	2002	2003	2004
Noord-Nederland	28	28	33	4,8
Oost-Nederland	109,1	129,6	220,2	126,2
Utrecht	65,2	41,7	35,5	30
Noord-Holland	25	23,7	13,3	37
Zuid-Holland	29,2	8	56	1,6
Zeeland	12,6	151,1	32,2	35,2
Noord-Brabant	268,7	158,2	116,4	140,3
Limburg	37,9	72,6	98,3	205
Maaswerken	153	119,3	130,4	29,8
Totaal	728,7	732,2	735,3	609,9

Betaalde schadeloosstellingen grondvererving in de periode 2001 - 2004 (x € 1.000,-)

Dienst	2001	2002	2003	2004
Noord-Nederland	1.543	1.801	1.675	412
Oost-Nederland	7.393	14.595	15.323	25.595
Utrecht	3.111	4.079	5.092	1.755
Noord-Holland	23.300	11.492	13.744	31.169
Zuid-Holland	2.140	8.704	4.854	492
Zeeland	802	11.155	794	2.519
Noord-Brabant	37.941	11.712	16.088	17.743
Limburg	7.439	7.100	10.400	25.064
Maaswerken	2.598	5.200	5.200	788
Totaal	86.267	75.838	73.170	105.537

Door RWS afgestoten oppervlakte grond over de periode 2001 - 2004 (in ha)

Dienst	2001	2002	2003	2004
Noord-Nederland	10	6	3	20
Oost-Nederland	36,9	85,4	14,8	16,1
Utrecht	11,6	2,3	1,6	0,6
Noord-Holland	5	100,8	10	79,6
Zuid-Holland	35,1	3,5	0,4	4
Zeeland	1,3	35,6	1,6	0,4
Noord-Brabant	67,4	64,7	8,3	5,3
Limburg	-	-	19,8	66,8
Maaswerken	-	-	4,9	0,9
Totaal	167,3	298,3	64,4	193,7

Agrarische grondprijzen

In onderstaande tabel zijn de minimale en maximale agrarische grondprijzen opgenomen waarmee de regionale diensten van Rijkswaterstaat in 2004 geconfronteerd werden. Tevens is de gemiddelde grondprijs per regionale dienst vermeld, alsmede die van alle regionale diensten gezamenlijk. Bij de gemiddelde prijzen gaat het om het ongewogen gemiddelde. De vermelde prijzen zijn indicatief en mede afhankelijk van de gebieden binnen de regionale diensten waarin Rijkswaterstaat heeft aangekocht.

Agrarische grondprijzen in 2004 per centaire (in €)

Dienst	Van - Tot	Gemiddeld
Noord-Nederland	2,25 - 3,25	2,75
Oost-Nederland	2,50 - 3,80	3,15
Utrecht	4,00 - 9,80	6,90
Noord-Holland	4,00 - 6,80	5,40
Zuid-Holland	5,00 - 8,00	6,50
Zeeland	3,40 - 4,00	3,70
Noord-Brabant	3,80 - 7,00	5,40
Limburg	3,40 - 3,85	3,63
Maaswerken	3,00 - 3,40	3,20
Gemiddeld	3,48 - 5,54	4,51

Afdelingstarief

Om inzicht te kunnen verkrijgen in de kostenopbouw per regionale dienst en de productiviteit per afdeling is er een tweetal meetpunten, te weten het afdelingstarief en het uurtarief. Beide tarieven zijn gemiddelden per fte.

Het afdelingstarief is de totale som aan kosten die door een afdeling worden gemaakt (personeelskosten, huisvestingskosten, etc.) gedeeld door het aantal fte's waaruit de afdeling bestaat.

Het uurtarief (afdelingstarief per uur) wordt berekend door het afdelingstarief te delen door het aantal declarabele uren. Met declarabele uren wordt bedoeld uren die rechtstreeks op een project worden afgeschreven (uren zonder overhead). In nevenstaande tabel staan, tenzij anders aangegeven, de afdelingstarieven van de vastgoedafdelingen vermeld.

Afdelingstarief per uur (in euro's)

Dienst	Afdelingstarief
Noord-Nederland	100,00
Oost-Nederland	69,00
Utrecht	62,65
Noord-Holland	79,00
Zuid-Holland	84,00
Zeeland	66,00 / 85,00*
Noord-Brabant	69,00
Limburg	78,00
Maaswerken	60,00 / 80,00 **

* *Bedrijfsbureau hoofdafdeling Realisatie Werken en Diensten (RWB): € 66,-; Stafafdeling Bestuurlijk Juridische Zaken (BJ): € 85,-*

** *Kernteam (management + administratie): € 60,-, grondverwerwers € 80,-.*

2.3 Rijkswaterstaat algemeen

Bron: Jaarrapportage Vastgoedsector Rijkswaterstaat 2004

Formatie en bezetting in de vastgoedsector

In nevenstaande tabel treft u de formatie en daadwerkelijke bezetting, inclusief inhuurkrachten, aan op 1 januari 2004 en op 31 december 2004, verdeeld naar diensten en aangegeven in fte's.

Voorts treft u een tabel aan die de verdeling van de bezetting naar geslacht aangeeft en een tabel met de verdeling van de bezetting in functiesoorten.

Formatie en daadwerkelijke bezetting in fte's

Dienst	01-01-2004		31-12-2004	
	Formatie	Bezetting	Formatie	Bezetting
Corporate Dienst	3,7	3,7	3,7	3,7
Noord-Nederland	4	4	4,5	4,5
Oost-Nederland	9,4	12,4	8,7	6,7
Utrecht	5	7	5	7
Noord-Holland	7,8	8,3	7,8	8,3
Zuid-Holland	13	13,4	8	7
Zeeland	3,7	3,7	3,7	3,7
Noord-Brabant	11,8	11,8	10,4	10,8
Limburg	11	11	11	11
Maaswerken	5	13,3	5	12,2
Totaal	74,4	88,6	67,8	74,9

Bezetting verdeeld naar geslacht in fte's

Dienst	01-01-2004		31-12-2004	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Corporate Dienst	3,5	0,2	3,5	0,2
Noord-Nederland	4	-	4,5	-
Oost-Nederland	9,7	2,7	5	1,7
Utrecht	6	1	6	1
Noord-Holland	6,5	1,8	6,5	1,8
Zuid-Holland	10,8	2,6	7	-
Zeeland	3	0,7	3	0,7
Noord-Brabant	7,9	3,9	6,9	3,9
Limburg	7	4	7	4
Maaswerken	9,6	3,7	7,4	4,8
Totaal	68	20,6	56,8	18,1

Bezetting verdeeld naar functiesoorten in fte's

Dienst	01-01-2004			31-12-2004		
	Management	Verwerwers	Kadastraal beheer en administratie	Management	Verwerwers	Kadastraal beheer en administratie
Corporate Dienst	3,5*	-	0,2	3,5*	-	0,2
Noord-Nederland	-	2	2	0,5	2	2
Oost-Nederland	1	8	3,4	1	4	1,7
Utrecht	1	3	3	1	3	3
Noord-Holland	1	3,5	3,8	1	3,5	3,8
Zuid-Holland	2	5,3	6,1	-	3	4
Zeeland	1	2	0,7	1	2	0,7
Noord-Brabant	1,8	6,1	3,9	1,2	5,7	3,9
Limburg	2	4,5	4,5	2	4,5	4,5
Maaswerken	4	5,3	4	2,6	4,8	4,8
Totaal	17,3	39,7	31,6	13,8	32,5	28,6

* Management + beleidsmedewerkers

3. Ministerie van Financiën – Dienst Domeinen

3.1 Typering Dienst Domeinen

De Dienst Domeinen is een onderdeel van het ministerie van Financiën en vertegenwoordigt de Staat als eigenaar van gebouwen, gronden, objecten en roerende zaken. De kerntaken van Domeinen zijn: de marktconforme verkoop van onroerende en roerende zaken; het beheer en de ingebruikgeving van onroerende zaken die (nog) niet verkocht kunnen worden; de betaling van zakelijke lasten over onroerende zaken van de Staat en de bewaring van in beslag genomen roerende goederen.

Om efficiënt onroerende zaken te kunnen beheren en verkopen bemiddelt Domeinen als een professionele facilitaire organisatie in en bij vastgoedtransacties van de Rijksoverheid en daaraan gelieerde instellingen. Domeinen brengt daarbij verschillende overheidsbelangen bij elkaar. Hierbij wordt gestreefd naar een marktconform resultaat en een transparant proces waarbij het publieke belang voorop staat. De vier regionale directies van Domeinen, te weten Noordoost, West, Zuid en IJsselmeerpolders zijn verantwoordelijk voor de uitvoering ervan.

3.2 Vastgoed Domeinen

Bron: Jaarverslag Domeinen 2004

Omvang beheersareaal grond in ha per 31-12-2004

Volledig beheer Domeinen	88.000
Materieel beheer departementen	66.550
Totaal beheersareaal	154.550

De in deze tabel ingevulde cijfers zijn schattingen

Grondbalans in ha

Areaal per 31-12-2003	1.629.082
Verwerving	921
Vervreemding	-12.347
Areaal per 31-12-2004	1.617.656

Vastgoedtransacties 2004

Verkopen agrarisch in ha	12.021
Opbrengsten agrarische verkopen (x € 1.000,-)	199.970
Verkopen niet-agrarisch in ha	
Opbrengsten niet-agrarische verkopen (x € 1.000,-)	54.405
Doorbetaling aan Rgd (x € 1.000,-)	10.377
Doorbetaling aan Defensie (x € 1.000,-)	11.363

Verkopen agrarische onroerende zaken (bedragen x € 1.000,-)

Regionale directie	West	Zuid	Noordoost	IJ'polders	Totaal
Aantal verkopen					
Grond pachtvrij	0	2	6	9	17
Grond verpacht	0	2	4	13	19
Grond in altijddurende erfpacht	22	7	22	269	320
Grond in 40-jarige erfpacht	0	0	7	26	33
Grondbankgronden	4	18	72	0	94
Erven en gebouwen	0	0	3	0	3
Totaal	26	29	114	317	486

Verkoopopbrengsten	West	Zuid	Noordoost	IJ'polders	Totaal
Grond pachtvrij	0	122	554	5.850	6.526
Grond verpacht	0	535	1.460	1.387	3.382
Grond in altijddurende erfpacht	656	2.455	7.900	137.273	148.284
Grond in 40-jarige erfpacht	0	0	2.211	12.733	14.944
Grondbankgronden	598	4.460	12.832	0	17.890
Erven en gebouwen	0	0	197	3	200
Melkquota	109	914	1.098	6.623	8.744
Totaal	1.363	8.486	26.252	163.869	199.970

Aantal verkochte ha's

Grond pachtvrij	0	3	33	284	320
Grond verpacht	0	26	87	30	143
Grond in altijddurende erfpacht	36	159	613	8.836	9.644
Grond in 40-jarige erfpacht	0	0	190	572	762
Grondbankgronden	42	297	813	0	1.152
Totaal	78	485	1.736	9.722	12.021

Ingebruikgeving onroerende zaken 2003 - 2004 (x € 1.000,-)

	2003	2004
Pacht	25.263	25.187
Erfpacht agrarisch	15.280	14.245
Erfpacht niet-agrarisch	8.897	8.549
Verhuring	21.656	19.988
Winning zand	19.619	18.670
Overige gebruiksrechten	17.892	19.613
Totaal	108.607	106.252
Waarvan doorbetaalde huur	7.596	10.606 ¹

¹ Sinds 2004 worden ook huren doorbetaald aan Defensie

3.3. Domeinen algemeen

Bron: Jaarverslag Domeinen 2004

Domeinen: apparaats- en programmagelden 2004 (x mln euro)

Apparaatskosten	31
Programmakosten	63

Domeinen: formatie per 31-12-2004

Directie	51
Noordoost	64
West	56
Zuid	56
IJsselmeerpolders	58
Het Loo	11
Totaal	296

Domeinen: overige gegevens bezetting in 2004

Gemiddeld ziekteverzuim in %	5%
Instroom	14
Uitstroom	16
Gemiddelde investering in opleidingen per medewerker	€ 1.089,-

4. Ministerie VROM – Rijksgebouwendienst

4.1 Typering Rijksgebouwendienst

De Rijksgebouwendienst (Rgd) is een agentschap van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM). De Rgd biedt passende huisvesting aan rijksdiensten, zelfstandige bestuursorganen en internationale organisaties waarin het plezierig werken is. De vastgoedportefeuille bestaat uit bijna twaalfhonderd (complexen van) gebouwen, verspreid over het hele land, vaak op toplocaties in de binnensteden. De portefeuille is zeer divers en varieert van musea tot gevangenissen, van ruines tot paleizen en van eeuwenoude monumenten tot splinternieuwe kantoorgebouwen.

De Rgd is voor zijn klanten adviseur, projectmanager en beheerder en adviseert en ondersteunt bij huur, bouw en ontwerp en verzorgt desgewenst ook het volledige onderhoud van panden. Het Rijk heeft een voorbeeldfunctie als het zelf bouwopdrachten geeft. Daarvoor heeft de Rgd vijf uitgangspunten geformuleerd die samenkomen in het begrip SMAAK: Stedenbouw, Monumenten, Architectuur, Architectuurbeleid en Kunst.

De Rijksbouwmeester speelt een belangrijke rol in de bouwkundige inrichting van Nederland. Een van zijn belangrijkste taken is het bevorderen en bewaken van stedenbouwkundige inpassing en de architectonische kwaliteit van rijksgebouwen. Daarnaast adviseert hij de regering gevraagd en ongevraagd over het architectuurbeleid.

Bij het innoveren en verbeteren worden de wensen en behoeften van zijn opdrachtgever centraal gesteld. De Rgd helpt hem zonodig daarbij. De concrete opdracht die uit deze samenwerking voortvloeit, voert de dienst uit.

De Rgd is opgebouwd uit een frontoffice, het eerste aanspreekpunt voor de klant, en een backoffice, bestaande uit de directies Vastgoed, Advies & Architecten, Projecten en Beheer.

4.2 Vastgoed Rijksgebouwendienst

Bron: Kerngetallen Rijksgebouwendienst

Rijksgebouwendienst: vastgoed 2004 - 2005

	bvo m ²	€
Eigendom	5.000.000	4.517.564.000 (boekwaarde grond en gebouwen)
Huur	2.150.000 ⁽²⁰⁰⁵⁾	262.500 ⁽²⁰⁰⁵⁾
In gebruik bij derden		6.300.000 (ontvangen huur in 2005)
Eigendom in ha (volgens opgave Kadaster)		

Rijksgebouwendienst: verkooptransacties (via Domeinen)

Aantal	20 ⁽²⁰⁰⁵⁾
Financieel belang (x € 1.000,-)	circa 25.000.000

Rijksgebouwendienst: kenmerken vastgoedportefeuille	
Monumenten: 216 objecten	1.200.000 m ² bruto vloeroppervlak (bvo)
Concentratie rijksgebouwen in Den Haag	1.637.428 m ² bvo
Amsterdam	470.307 m ² bvo
Rotterdam	273.135 m ² bvo
Utrecht	286.593 m ² bvo
Apeldoorn	258.472 m ² bvo
Kantoren	54% van het oppervlak
Penitentiaire Inrichtingen	16% van het oppervlak
De grootste objecten:	
Ministerie van VROM	106.000 m ² bvo
Ministerie van BuZa	100.000 m ² bvo
P.I. Overamstel te Amsterdam	97.000 m ² bvo
Ministerie van OCW	84.000 m ² bvo
Ministerie van Financiën	78.000 m ² bvo
Koninklijke Bibliotheek te Den Haag	74.000 m ² bvo
Ministerie van SZW	71.000 m ² bvo
Paleis van Justitie te Den Haag	56.000 m ² bvo
Ministerie van BZK	55.000 m ² bvo
Ministerie van Justitie	55.000 m ² bvo
Ontvangsten per jaar aan gebruiksvergoedingen	1.242.500
Gemiddelde gebruiksvergoeding	165,00 euro per m ² bvo
Gebruiksvergoeding van eigendomspanden	146,00 euro per m ² bvo
Gebruiksvergoeding van huurpanden	184,00 euro per m ² bvo
Gebruiksvergoeding van eigendomspanden van voor 1990	117,00 euro per m ² bvo
Gebruiksvergoeding van eigendomspanden van na 1990	176,00 euro per m ² bvo

4.3 Rijksgebouwendienst algemeen

Bron: Kerngetallen Rijksgebouwendienst

Formatie Rgd 2005	939,37 fte
Bezetting Rgd	971,40 fte
Formatie directie Vastgoed Rgd	88,68 fte
Bezetting directie Vastgoed Rgd	91,00 fte

Baten en lasten Rgd over 2004 (bedragen x € 1.000)

Baten	1.343.000
Lasten	1.301.000

5. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit – Dienst Landelijk Gebied

5.1 Typering DLG

De Dienst Landelijk Gebied (DLG) is een uitvoerende dienst en gezamenlijk onderdeel van het ministerie van Landbouw, Natuur, en Voedselkwaliteit (LNV) en de twaalf provincies. DLG werkt zakelijk maar niet commercieel aan een mooi en vitaal platteland. De dienst vertaalt het (voorgenomen) beleid van het ministerie en van de provincies inzake inrichting, grondverwerving en beheer in het landelijk gebied naar uitvoering. Het gaat om gebiedsgerichte projecten, uitvoering van subsidieregeling en het uitbrengen van beleidsadviezen.

5.2 Vastgoed Dienst Landelijk Gebied

Bron: Jaarverslag 2004 Bureau Beheer Landbouwgronden, rekening en verantwoording DLG

DLG: vastgoed 2004

Aankopen agrarisch	5.355 ha
Financieel belang (x € 1.000)	205.480
Tijdelijke ingebruikgevingen	40.425 ha

DLG: taakstellingen voor Versterking Landelijk Gebied en EHS

Taakstelling totaal	239.553 ha
Reeds verworven	155.127 ha
Nog te verwerven	84.426 ha

DLG: aankopen/verkoop gronden per provincie in 2004 (in ha)

Provincie	Aankopen	Verkoop
Groningen	458	502
Friesland	79	722
Drenthe	615	1.450
Overijssel	478	388
Gelderland	979	1.658
Utrecht	132	304
Noord-Holland	371	281
Zuid-Holland	528	1.065
Zeeland	447	676
Noord-Brabant	688	706
Limburg	548	533
Flevoland	32	32
Totaal 2004	5.355	8.317
Totaal 2003	8.402	8.582

DLG: gemiddelde grondprijzen per ha in 2004 en 2003 (€ per ha)

Categorie	2004	2003	
Gemiddelde	35.562	36.984	
Landbouwgrond	32.449	40.030	
Bestaand natuurterrein	6.746	3.558	incl. opstallen
Bufferzone (incl. VINAC)	66.590	69.560	excl. opstallen

5.3 DLG Algemeen

Bron: Jaarverslag 2004 Bureau Beheer Landbouwgronden, rekening en verantwoording DLG

DLG: overzicht van uitgaven en ontvangsten 2004 (bedragen x € 1 mln)

Apparaat

Omschrijving	Uitgaven 2004	Ontvangsten 2004
Personeel	60,87	
Materieel	27,53	
Ontvangsten		90,72
Totaal Apparaat	88,40	90,72

Programma

Omschrijving	Uitgaven 2004	Ontvangsten 2004
Grondverwerving	117,82	
Inrichting (incl. recon, STIDUG, enz.)	123,29	65,38
Natuurbeheer	6,73	
Totaal Programma	247,84	65,38
Totaal Apparaat + Programma	336,24	156,10

DLG: aantal personeelsleden in dienst (2004)

Dienstonderdeel	Aantal medewerkers	in fte's
Centrale eenheid	200	
Regio Noord	171	
Regio Oost	201	
Regio West	252	
Regio Zuid	245	
Totaal	1.069	973

6. Ministerie van Defensie – Dienst Gebouwen, Werken & Terreinen

6.1 Typering DGW&T

De Dienst Gebouwen, Werken en terreinen (DGW&T) is een agentschap van het ministerie van Defensie en is vastgoedbeheerder en ingenieursbureau tegelijk. DGW&T zorgt ervoor dat de krijgsmachtdelen – ook in bondgenootschappelijk en VN-verband – steeds beschikken over het ontroerend goed dat nodig is voor de uitoefening van operationele en logistieke taken. Het werk van DGW&T betreft de gehele vastgoedcyclus: bemiddelen aankoop terrein, ontwerp gebouw, aanvraag bouw- en milieuvergunningen, begeleiding uitvoering bouw, opstellen Structuur- en inrichtingsplannen, houden onderhoudsinspecties en onderhoudsmeerjarenplanningen, klein- en groot onderhoud, renovatie, sloop en sanering, bemiddeling afstoting terrein. DGW&T houdt zich ook bezig met departementale beleidsvoorbereiding, belangenbehartiging en advisering op het gebied van ruimtelijke ordening, milieu en vastgoedbeleid.

6.2 Vastgoed DGW&T

Bron: Jaarverslag DGW&T 2004

Defensie kent vele honderden, qua aard en omvang zeer uiteenlopende objecten. Deze variëren van wachtposten van enkele vierkante meters tot oefenterreinen van honderden hectaren en lopen uiteen van objecten met een historische betekenis, zoals oorlogskerkhoven en forten, tot moderne zend- en ontvangstations. Er zijn objecten bij, zoals de banenwinkels, die midden in de stad liggen en objecten, zoals schietbanen, die zo ver mogelijk van bestaande bebouwing vandaan liggen. Objecten in bepaalde categorieën dienen verspreid over het land aanwezig te zijn, zoals de doorlaatposten van de koninklijke Marechaussee bij grensovergangen. Andere, zoals de vlootbasis, zijn geconcentreerd op één punt. In onderstaande tabel zijn de objecten gecategoriseerd opgenomen. In veel gevallen staan er meer objecten op een locatie. De vervangingswaarde van het vastgoed bedraagt ongeveer € 14 miljard. De defensieorganisatie is krimpende. Hierdoor neemt de behoefte aan gebouwen en terreinen af. Er wordt nauwelijks meer aangekocht; er wordt wel veel afgestoten. Alle objecten die overtollig zijn of worden, maar nog niet zijn verkocht, zijn in dit overzicht opgenomen.

DGW&T: vastgoedtransacties 2005

Aantal verkopen	32
Opbrengsten verkopen (x € 1.000,-)	41.000
Verkopen in ha	231 ha

Bron: Domeinen

DGW&T: hoofdfuncties

Object	Aantal
Gedenkplaatsen	24
Kantoor	126
Kazernes	59
Logistieke functies	47
Oefen- en schietterreinen	103
Opslag	58
Overig als parkeerplaatsen, bakens, etc.	106
Distributienetten	28
Scholen	10
Vliegbasis	11
Vlootbasis	1
Wacht- en doorlaatposten KMar	42
Zend- en ontvangstcomplex	45
Totaal	660

6.3 DGW&T algemeen

Bron: Jaarverslag DGW&T 2004

DGW&T: formatie 2004

Formatie	1.022
----------	-------

DGW&T

Baten (mln)	92
Lasten (mln)	89

7. Ministerie van Verkeer en Waterstaat – ProRail B.V.

7.1 Typering ProRail

ProRail B.V. is de railinframanager en zelfstandige taakorganisatie die onder aansturing van het ministerie van Verkeer en Waterstaat zorgdraagt voor capaciteit, betrouwbaarheid en veiligheid op en rond het spoor. ProRail levert treinpaden, transfercapaciteit en informatiediensten aan haar klanten. De organisatie is een partner in de spoorbranche en werkt mee aan het oplossen van mobiliteitsvraagstukken. ProRail is professioneel, werkt transparant en maatschappelijk verantwoord. De aandelen van ProRail zijn in handen van de Staat.

De kerntaken van ProRail zijn:

- Managen van de capaciteit op het spoor
- Aanleg nieuwe spoorwegen
- Beheer en onderhoud bestaand net
- Beheer van stations en transfervoorzieningen
- Aanbieden van veilige treinpaden aan personen- en goederenvervoerders
- Leveren van informatie voor reizigers

Bij ProRail werken ruim 2.800 mensen. Het hoofdkantoor is gevestigd in Utrecht. Verder zijn er regiokantoren in Zwolle, Amsterdam, Rotterdam en Eindhoven. Op dertien plaatsen in het land zijn posten die de reisinformatie verzorgen en samen met de regio's het treinverkeer over het spoor leiden.

7.2 Vastgoed ProRail

Bron: ProRail aan het werk in 2004, Financieel Jaarverslag

Exploitatie

	2004	2003
Bedrijfsopbrengsten	1.129	1.025
Bedrijfslasten	- 1.106	- 1.018
Saldo exploitatie (voor belastingen)	23	7

Bedragen in miljoenen euro's

Vermogen

	2004	2003
Balanstotaal	11.952	11.755
Langlopende leningen	3.390	3.377
Egalisatierekeningen	8.072	7.912

Bedragen in miljoenen euro's

Activa

	2004	2003
Vaste activa	10.158	10.044
Jaarafschrijvingen	223	198
Bruto-investeringen	982	1.229
Investeringsbijdragen	877	1.051

Bedragen in miljoenen euro's

7.3 ProRail algemeen

Bron: ProRail aan het werk in 2004, Financieel Jaarverslag

Medewerkers (vast dienstverband)	2004	2003
Ultimo in mensen	2.787	2.829
Ultimo in fte	2.640	2.658

Infrastructuur

Netlengte in exploitatie (in km)	2.811	2.811
Waarvan enkelsporig	924	924
Waarvan geëlektrificeerd	2.064	2.064
Totale spoorlengte (in km)	6.563	6.560
Waarvan vervangen	104	78
Wissels	8.383	8.948
Waarvan vervangen	195	166
Overwegen	2.878	2.895
Waarvan beveiligd	2.116	2.120
Seinen	9.875	9.809
Stations	387	386
Stationsoppervlakte (in 1.000 m ²)	1.424	1.422
Beweegbare bruggen	86	86
Tunnels	6	6

8. Anticiperend handelen in vastgoed

Het budget van de centrale leenfaciliteit van het ministerie van Financiën bedroeg in 2004 15.034.000 euro. Gedurende 2004 werden geen aanvragen ten laste van de leenfaciliteit ontvangen, dan wel gehonoreerd. Per 31-12-2004 werden een tweetal uitstaande leningen door Domeinen en DLG afgelost.

9. Ruimtelijke Informatie Vastgoedverkeer Rijksoverheid

In 2004 zijn door de RVR-diensten de aan- en verkoopplannen geïnventariseerd. Deze zijn ingebracht in het gezamenlijke geografische informatiesysteem van de RVR. De overzichten in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op deze Ruimtelijke Informatie Vastgoedverkeer.

De planningshorizon voor de verkoopplannen Domeinen en DGW&T is 5 jaar. Voor LNV/DLG geldt een planningshorizon van 2018 en voor RWS 2012.

Aan- en verkoopplannen per provincie

Provincie	Aankoopplannen	RWS	ProRail	DLG-zoekgebied	Verkoopplannen		Feniks	Overig
	DLG-aankoop				DMN	DGW&T ¹		
						LNV		
Groningen	1.699	0	0	5.718	1	0	0	0
Friesland	3.672	1	0	3.914	22	0	0	1
Drenthe	1.001	12	0	5.765	25	1.112	0	25
Overijssel	6.869	82	0	3.649	7	28	504	0
Gelderland	2.836	491	0	6.564	57	371	94	80
Flevoland	360	0	548	0	0	0	0	0
Utrecht	1.554	95	370	6.255	18	87	532	12
N-Holland	2.401	130	17	4.904	8	137	0	77
Z-Holland	1.182	151	11	9.324	110	287	334	23
Zeeland	486	79	0	3.161	5	0	0	0
N-Brabant	6.145	668	100	4.936	21	214	0	150
Limburg	10.190	4.052	1.222	3.398	11	0	0	87
Nederland	38.395	5.761	2.268	57.588	285	2.236	1.464	455

¹ De verkoopplannen van DGW&T zijn onderverdeeld in objecten die aan LNV overgedragen zijn; objecten die behoren tot het zogenaamde Feniksproject en de overige objecten die via Domeinen verkocht worden.

Staatseigendommen per provincie (stand 2004)

Bron: Kadaster

Staatseigendommen (in ha)

Provincie	DLG	DGW&T	DMN	ProRail	Rgd	RWS	SBB	Totaal
Groningen	4.755	1.662	1.656	372	47	1.311	10.711	20.514
Friesland	4.017	469	20.820	325	44	2.421	32.314	60.410
Drenthe	4.909	2.298	2.408	208	1.195	2.004	31.146	44.168
Overijssel	3.754	1.043	4.611	697	136	3.223	18.020	31.484
Gelderland	6.224	11.364	22.448	4.495	1.446	7.009	27.229	80.215
Flevoland	1	0	58.415	147	91	72	25.551	84.277
Utrecht	1.993	1.849	1.375	1.281	214	3.917	7.106	17.735
N-Holland	4.359	1.994	10.504	1.193	401	7.683	17.726	43.860
Z-Holland	6.488	820	20.804	2.627	333	8.313	4.815	44.200
Zeeland	2.831	12	6.029	204	60	3.136	6.251	18.523
N-Brabant	4.500	6.401	12.891	863	401	9.387	27.035	61.478
Limburg	2.252	1.786	2.109	648	126	4.434	11.423	22.778
Nederland	46.083	29.698	164.070	13.060	4.494	52.910	219.327	529.642

Eigendommen overige grote vastgoedpartijen (in ha)

Bron: Kadaster

Eigendommen overige grote eigenaren (in ha)

Provincie-naam	Provincie	Gemeenten	Waterschappen	Natuurmonumenten	Prov. Landschap	Kerkelijke instelling	Vastgoedbeleggers	Totaal
Groningen	3.374	19.454	7.900	1.103	3.273	5.673	998	41.775
Friesland	3.665	24.261	982	4.748	8.363	10.300	1.271	53.590
Drenthe	2.175	21.354	5.186	8.157	6.390	843	873	44.978
Overijssel	3.155	33.807	7.733	9.704	7.717	2.623	2.229	66.968
Gelderland	3.820	56.837	9.697	18.365	11.263	6.491	3.083	109.556
Flevoland	2.827	13.203	3.862	1.972	4.344	38	686	26.932
Utrecht	1.507	25.833	1.766	2.795	4.107	2.003	1.583	39.594
N-Holland	11.002	64.976	14.473	7.396	2.426	4.534	2.769	107.576
Z-Holland	9.543	73.365	14.203	7.416	3.718	3.892	2.978	115.115
Zeeland	1.829	8.609	12.701	1.328	2.714	2.227	2.412	31.820
N-Brabant	2.939	85.124	10.452	9.438	14.042	3.434	2.309	127.738
Limburg	2.280	34.151	4.286	4.267	6.635	2.649	1.281	55.549
Nederland	48.116	460.974	93.241	76.689	74.992	44.707	22.472	821.191

10. Agrarische grondprijsontwikkelingen

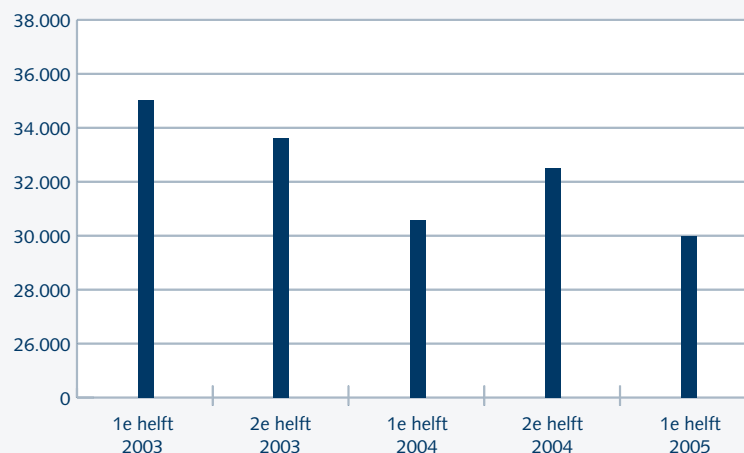
Bron: Kadaster/DLG

Gemiddelde agrarische grondprijzen in Nederland

Als naar de prijsontwikkeling voor de Grondprijsmonitor voor de 'groene' of agrarische grondmarkt (grasland, bouwland, tuinland en boomgaard) wordt gekeken, is te zien dat de prijs wederom gedaald is. Over de eerste helft van 2005 is de gemiddelde grondprijs in geheel Nederland voor grasland, bouwland, tuinland en boomgaard, waarbij zowel de agrarische als de niet-agrarische verkrijgers zijn meegenomen, € 29.886,- per hectare. Dit is een daling van 7,7% vergeleken met de tweede helft van 2004. Voor het eerst sinds jaren is de gemiddelde prijs daarmee onder de € 30.000,- per hectare gekomen. In onderstaande grafiek zijn de halfjaarcijfers over 2003, 2004 en de eerste helft van 2005 weergegeven.

Historie Grondprijsontwikkeling 1993 - 2005

€ per ha

Historie grondprijzen voor grasland en bouwland

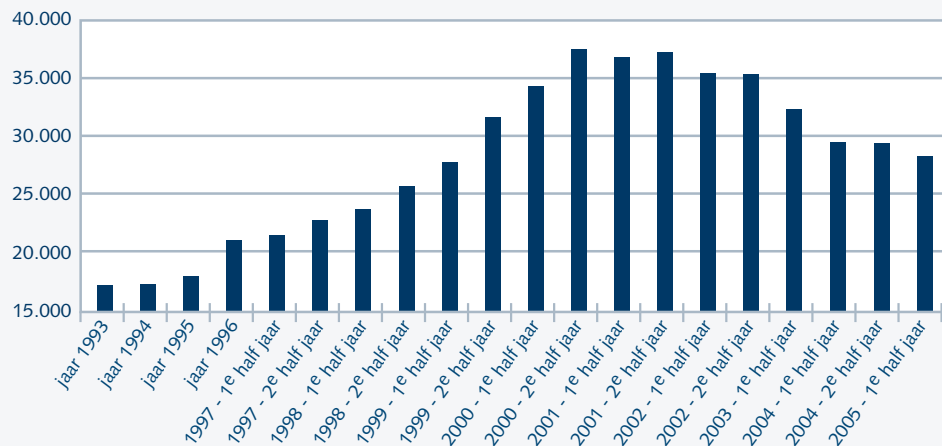
Om een stuk historie op het gebied van de grondprijsrapportages te behouden, wordt er in deze rapportage ook een summier analyse gemaakt van de grondprijsontwikkeling voor geheel Nederland van grasland en bouwland, waarbij alleen de agrarische verkrijgers worden meegenomen). In de grafiek op de volgende bladzijde is die historie vermeld.

Uit de grafiek is af te lezen dat vanaf 1993 tot en met 2000 de grondprijzen voor grasland en bouwland sterk zijn gestegen. In 2001 zijn de prijzen op het hoogste niveau van ruim € 37.000,- per hectare gestabiliseerd. In de eerste helft van 2002 gaat de grondprijs dalen naar iets meer dan € 35.000,-. Deze daling zet grofweg gezegd door tot in de eerste helft van 2004 als de gemiddelde grondprijs zelfs iets onder de € 30.000,- per hectare komt te liggen.

De gemiddelde grondprijs is in de tweede helft van 2004 vrijwel stabiel ten opzichte van de eerste helft van 2004. Dit is ongeveer het prijsniveau van midden 1999. In de eerste helft van 2005 treedt er wederom een lichte daling op tot een gemiddelde prijs van circa € 28.300,- per hectare.

Historie Grondprijzontwikkeling 1993 - 2005

€ per ha

Verantwoording en colofon

Dit is een uitgave van de Raad voor Vastgoed Rijksoverheid

Redactie

Ministerie van Financiën, Projectdirectie Vastgoed

Eindredactie

Ministerie van Financiën, Projectdirectie Vastgoed

Ministerie van Financiën, Voorlichting & Communicatie

Vormgeving

Via>Handelskade, Rotterdam

Fotografie

John Janssen, Rotterdam

Druk

Drukkerij De Maasstad, Rotterdam

mei 2006

Aan de inhoud van deze brochure kunnen geen zelfstandige rechten worden ontleend.

De Raad voor Vastgoed Rijksoverheid is niet aansprakelijk voor drukfouten en/of onvolledigheden in de tekst.

